

Milyen hang valójában az ún. veláris «e»?

A hangminőség megállapítása spontán beszédszövegben hallás után nem könnyű feladat, de még nehezebb felismerni és megítélni a köznyelvitől elütő nyelvjárási vagy idegennyelvi hangokat. A hangfelismerés egy bonyolult asszociációs mechanizmus eredménye. A hallószervünkkel felfogott hangrezgésekből kell eljutnunk a tényleges hangminőséghez, de a fül nem objektív fizikai mérőműszer, hanem szubjektív nyelvi, s tegyük hozzá, biológiai felismerő rendszer. Működésére jellemző, hogy a tudatunkban tárolt akusztikus emlékképek mint etalonok képezik az összehasonlítás alapját. Az etalonok száma és minősége határozza meg nyelvi hallásunkat is. Tapasztalással és tanulással a hangfelismerési képességek fejleszthetők, s ha ehhez még kiváló adottságok is társulnak, megbízhatóan végezhető hallás utáni fonetikus lejegyzés, különösen ha hangfelvételtől dolgozhatunk, s az ismétlések lehetősége biztosítja a hangjelenség pontosabb megítélését. Még tovább növeli a hangfelismerés jóságát, ha több személy végzi a lejegyzést. Ha a vizuális megfigyelésekre igaz, hogy több szem többet lát, akkor a sok fül többet hall megállapítás is helytálló az auditív elemzésekre. A legtöbb magyar hangtani megállapítás ilyen szubjektív észlelésen és megítélésen alapul. Régóta foglalkoztat, hogy mit kell értenünk a magyarban veláris «e»-n, veláris «i»-n, miért nem mondjuk az [y]-re, hogy palatális «u», vagy az [e]-re, hogy illabiális «ö» stb? Pedig az analógia nemcsak a nyelvben, de a nyelvészetben is működik. A kérdésfelvetés most ment át cselekvésbe, s ez kizárólag annak köszönhető, hogy Hajdú Mihály tanár úr most tölti be 60. életévét.

A vizsgálat eredményessége érdekében az alábbi feltételeket támasztottam: a) a vizsgálati anyag hiteles adatközlőtől származzon; b) eredeti, jó minőségű, műszeres és auditív elemzésekre egyaránt alkalmas helyszíni hangfelvétel legyen a nyelvjárásról; c) legyen róla mások által készített és már publikált fonetikus szöveglejegyzés; d) a vizsgálatra kiválasztott szövegben a kérdéses hangjelenség elegendő számban forduljon elő. Így esett a választásom az oltszakadati gyűjtésre.

A hangfelvétel Gergely Jánosné András Ilona 71 éves és András Katalin 71 éves oltszakadati lakosokkal készült, akik hitelesen beszélnek a helyi nyelvjárást, adatközlők voltak annak idején a Nyelvatlasz-gyűjtésben is. A felvételt 1978. május 7-én készítettem az egyetemi nyelvjárásgyűjtés alkalmával UHER 4000 REPORT-L magnetofonnal, 19 cm/s sebességgel, dinamikus mikrofonnal. A felvétel a helyi iskola tantermében, a gyűjtésben részt vett tanárok és hallgatók jelenlétében készült. A kérdező Fazekas Tiborc. Az 52 perces felvétel a párbeszédreszek mellett több hosszabb szövegmondást is tartalmaz. Ebből választottam egyet, a kendertermesztésről és feldolgozásról szólót.

A hangfelvétel másolatáról a magyar szakos diákkör fonetikus szöveglejegyzést készített, amelyet JUHÁSZ DEZSŐ tett közzé a Magyar Nyelvben (MNY. 76 [1980]: 226–33). A magyar egyezményes átírással lejegyzett szövegben a veláris «e» jelölésére nyomdatechnikai okból «e̥» helyett «ë̥»-t használtak.

Az elemzésre kiválasztott szövegben (l. a 228–9. lapon) a lejegyzők 58 esetben hallottak középső nyelvállású veláris illabiális [ɤ] hangot. Ez elégséges számú előfordulás az adott probléma vizsgálatára. A kérdés megnyugtató tisztázása érdekében komplex elemzési módot alkalmaztam, amely az alábbi mozzanatokból tevődik össze:

a) Az első lépést a teljes hangfelvétel meghallgatásával az elemzésre alkalmas szövegrész kiválasztása jelentette. Többszöri meghallgatás után e szövegrészt a nemzetközi fonetikus írással (IPA) lejegyeztem.

b) A szövegből kiválasztottam 25 olyan szót, szókapcsolatot, amelyben a diákkörös lejegyzők veláris [ɤ]-t jeleztek, majd a mintákat digitális átalakítással számítógépre vittem (GJ1–25.). A mintákat az egyszerűség kedvéért köznyelvi helyesírási formában sorolom fel. E minták az [ɤ] 58 előfordulásából 28-at képviselnek, ezeket a betűk aláhúzásával jeleztem.

1. minta – *hogy szántsuk meg e kenderföldet*
2. minta – *betettük egy zsákba*
3. minta – *vettem a kendermagot*
4. minta – *kimentünk szántani*
5. minta – *elmentünk és kinyűttük a földből*
6. minta – *kiterítettük a földre*
7. minta – *megszáradott egy fele*
8. minta – *és fölkötttem*
9. minta – *egyet fgy*
10. minta – *összeköittük*
11. minta – *menjen le a fenekére az Olnak*
12. minta – *volt nekem*
13. minta – *és egyenként kibontottam*
14. minta – *a kötések össze voltak kötve*
15. minta – *tettem, hogy megszáradott*
16. minta – *egy törőm*
17. minta – *amivel azt a kender*
18. minta – *meg köllötött jól törni*
19. minta – *az a kender*
20. minta – *és avval a kender*
21. minta – *egyik részén fejjel megbogoztam*
22. minta – *és abból lettek a zsákok*
23. minta – *lepedők meg abroszok*
24. minta – *azután vettem a héholt*
25. minta – *akkor vettem a gyapotot*

c) Beszédakusztikai elemzőprogramokkal (ILS programcsomag) kiszámítottam a hangminőség megállapítására szolgáló paramétereket (formánsfrekvencia- és sáv szélesség-adatokat):

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
F1 =	500	470	625	475	312	470	470	460	626	465
B1 =	115	120	135	115	115	150	125	130	129	130
F2 =	725	1200	1250	1500	880	1600	700	920	1590	700
B2 =	150	200	150	150	160	215	200	200	120	130
F3 =	2030	1750	1700	2150	1800	2300	1500	1680	2580	1150
B3 =	180	215	230	250	160	175	150	200	150	250
F4 =	2650	2800	2500	2750	2600	2900	2800	2450	2900	1800
B4 =	230	130	200	160	250	250	200	250	120	300
F5 =	3000	3500	3500	3650	3200	4200	3650	2980	3700	2700
B5 =	250	250	300	270	200	300	180	245	220	170

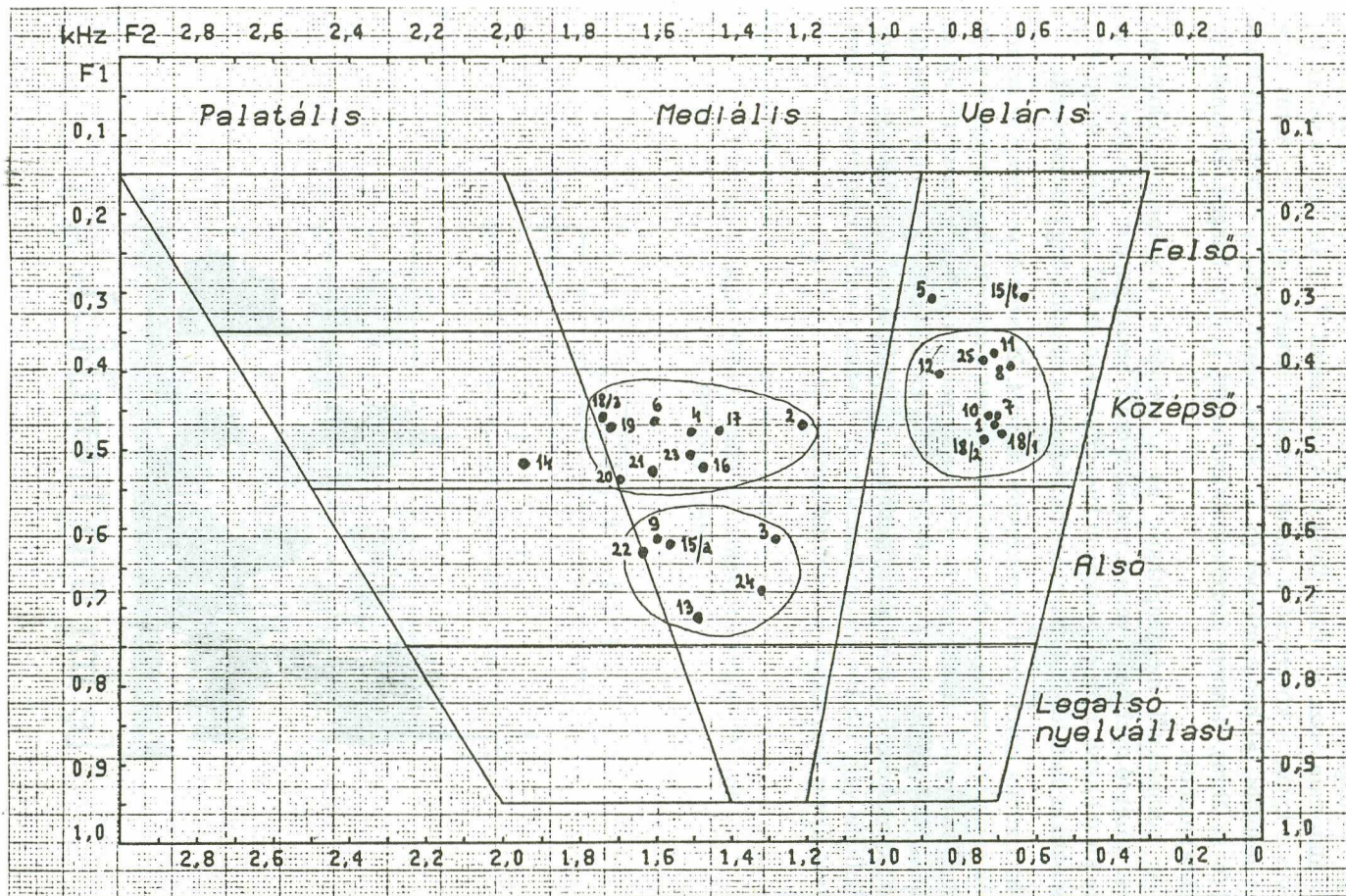
	11.	12.	13.	14.	15/a.	15/b.	16.	17.	18/1.	18/2.
F1 =	390	410	725	530	625	315	540	470	475	470
B1 =	140	145	180	155	115	120	130	115	150	130
F2 =	704	850	1480	1950	1550	625	1700	1425	670	700
B2 =	115	160	175	250	150	120	190	180	165	190
F3 =	1430	1300	1900	2650	2100	1560	2600	2700	1485	1495
B3 =	190	125	250	300	220	135	220	250	140	130
F4 =	1800	2050	2550	2960	2750	2650	3700	3450	2400	2500
B4 =	250	185	200	200	190	235	200	190	250	215
F5 =	2400	2500	2950	3700	3070	3150	—	4500	2970	3050
B5 =	300	185	225	225	240	180	—	225	140	250

	18/3.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.
F1 =	465	470	550	535	630	510	690	390
B1 =	135	120	170	140	135	165	135	125
F2 =	1750	1725	1500	1600	1630	1500	1300	710
B2 =	150	150	160	120	130	115	200	115
F3 =	2500	2100	2500	2850	2885	2700	1650	1490
B3 =	150	190	150	175	140	175	200	130
F4 =	3250	2670	3800	3600	3750	3550	2700	2150
B4 =	250	170	360	210	190	150	185	150
F5 =	3900	3870	4725	4500	4200	4500	3580	2800
B5 =	250	300	300	300	190	300	200	170

d) Auditív elemzés céljára hangszalagra vettem a kiválasztott szöveget, majd a 25 mintát és a belőlük szegmentált hangot, az utóbbi kettőt háromszori ismétléssel.

e) Formánsszintetizátorral (SYNTH) a kielemezett paraméterekből mesterségesen létrehoztam a magánhangzók tiszta fázisának megfelelő hangot, egységesen 180 Hz-es alaphanggal (F0) és 250 ms-os hangzásidővel. E mintákat is hangszalagra vettem, szintén háromszor ismételve.

f) A kielemezett F1 és F2 értékeknek megfelelően az 1. ábrán látható hangtáblára bejelöltem a minták elhelyezkedését, és leolvastam a képzési jegyeket, a palatális-veláris jelleget, valamint a nyelvemelkedési fokot.

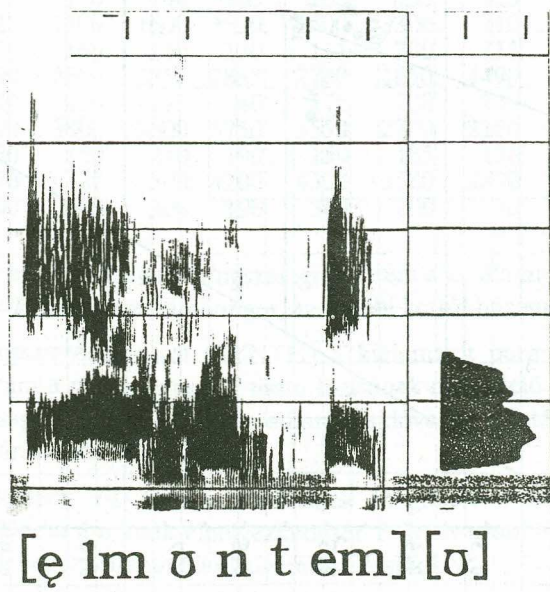

1. ábra: A "veláris «e»-k" szóródása a mérési adatok alapján

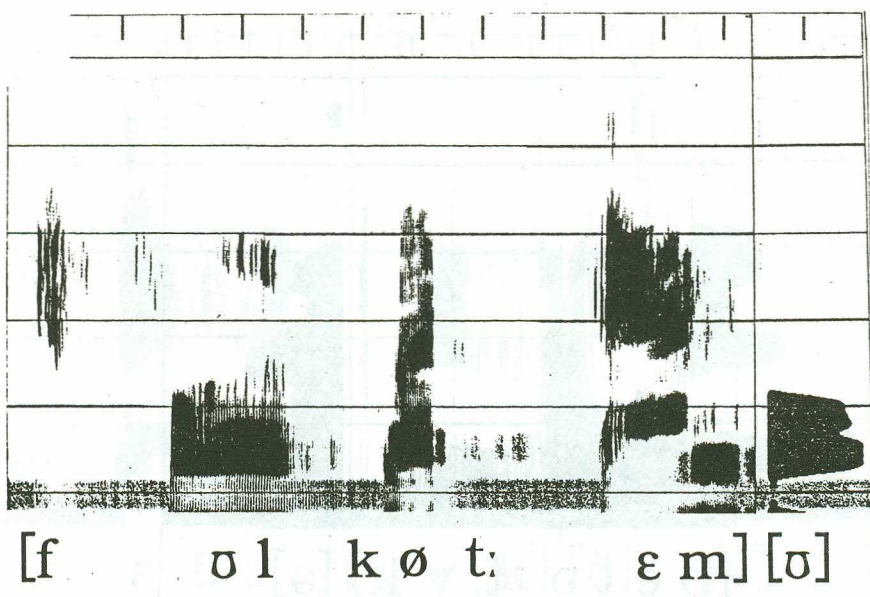
g) A vizsgálatra kijelölt szöveg nagy részéről hangszínekép is készült. Ezekből állítottam össze az alábbi ábrákat. Az első kettő (2., 3. sz. ábra) a veláris [ɖ] akusztikus alkatát, a következő a palato-mediális labiális [ø] (4. sz. ábra) és a mediális illabiális [ə] hangszíneképét (5. sz. ábra), végül pedig a palatális illabiális [e]–[ɛ] (6. sz. ábra), valamint összehasonlításképp az [ɖ], [ə], [y] hangok formásképpét (7. sz. ábra) mutatja.

Az eddigiekből megállapítható: a) a nyelvjárás magánhangzóállománya tartalmaz középső nyelvállású veláris, illabiális, orális beszédhangot; b) előfordulásuk azonban jóval kisebb, mint a hivatkozott lejegyzésben (a 28-ból mindössze 9 volt [ɖ]); c) az akusztikus elemzéssel adatszerűen megkaptuk a vizsgált hang paramétereit.

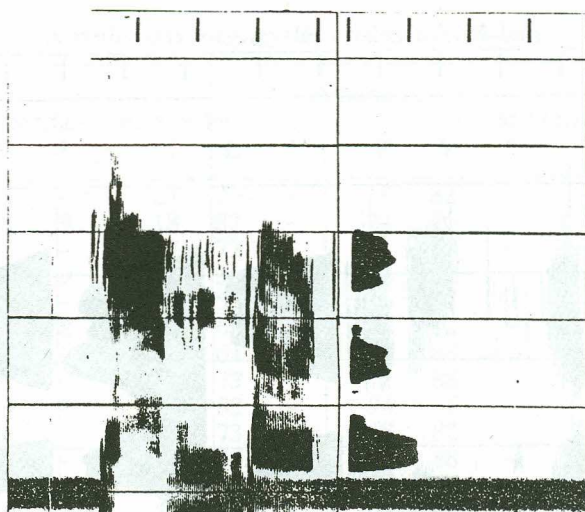
h) Ezután következett a percepciók kísérlet. 20 személlyel (magyar szakos hallgatók és oktatók) meghallgattattam a felvételeket, a szöveget egyszer (azért, hogy összefüggő szövegből szerezzenek benyomást a nyelvjárásról), a természetes ejtésű szavakat és hangokat, valamint a szintetizált hangokat kétszer. Az első meghallgatás alapján 2 kérdésre kellett írásban válaszolniuk a tesztelőknak: a) palatális vagy veláris és b) illabiális vagy labiális hangot hallottak-e? A választ ennek megfelelően P-vel vagy V-vel, illetve I-vel vagy L-lel adhatták meg.

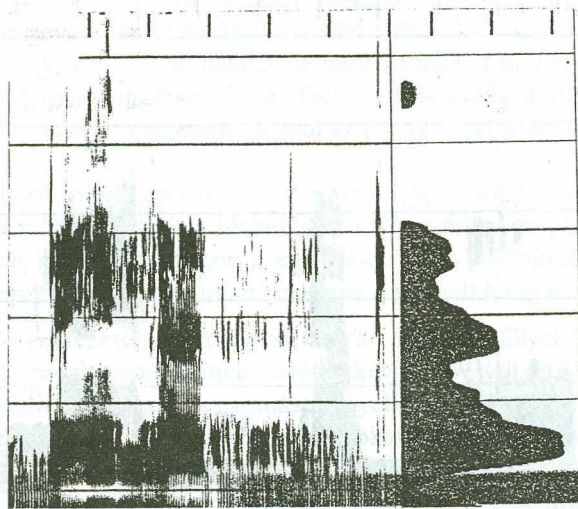
2. ábra: Hangszínekép és amplitúdómetszet a veláris [ɖ]-ről az *elementem* szóban

3. ábra: Hangszínekép és amplitúdómetszet a veláris [ð]-ről
a *fölköttem* szóban

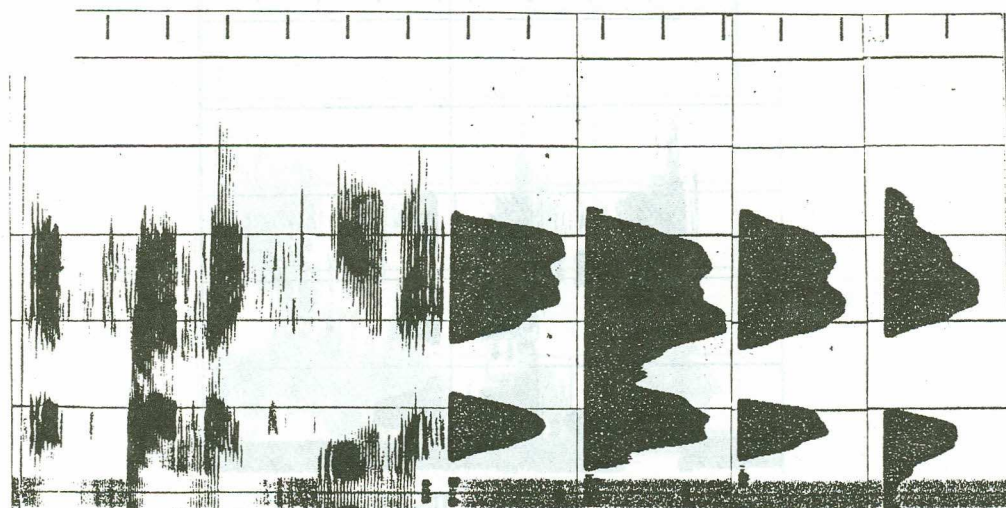

4. ábra: A *kendert* szó hangszíneképe az [ø] amplitúdómetszetével

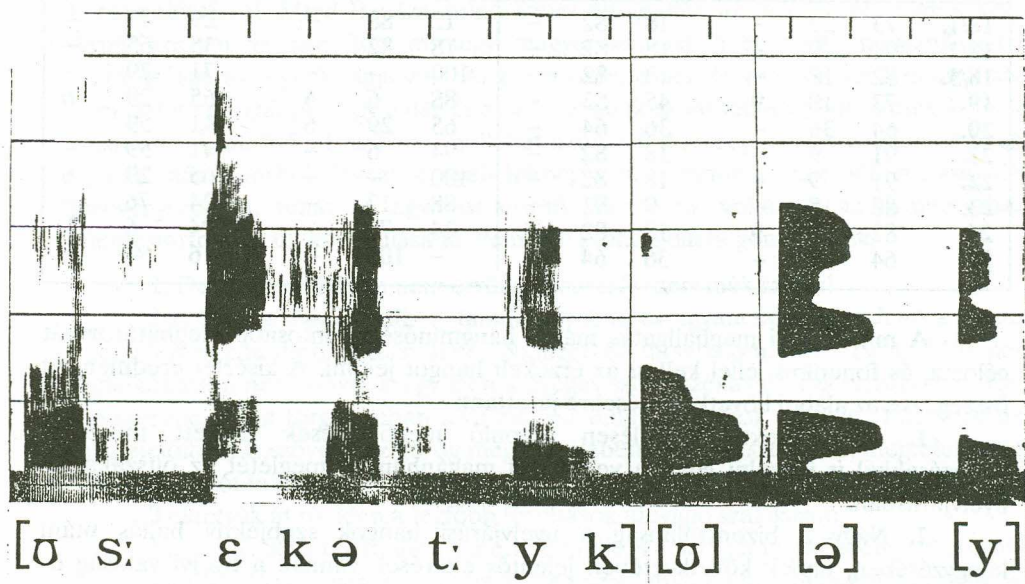
[b e t ə t : y k] [ə]

5. ábra: A *betettük* szó hangszíneké az [ə] amplitúdómetrével

[ε f ε n ε k i r e] [ε] [ε] [ε] [e]

6. ábra: A *fenekére* szó és [ε, ε, e] hangjainak amplitúdómetréje

7 ábra: Az összeköttük szó és az [ɔ, ə, y] magánhangzók amplitúdómetszete

A szubjektív megfigyelés eredményei %-ban

A minta sorszám	természetes ejtésben						A hangok					
	P	V	?	I	L	?	P	V	?	I	L	?
1.	55	45	—	27	73	—	18	82	—	29	71	—
2.	73	18	9	18	82	—	24	76	—	35	65	—
3.	82	18	—	27	73	—	41	59	—	82	18	—
4.	55	36	9	64	36	—	88	12	—	35	65	—
5.	27	73	—	45	55	—	6	94	—	35	65	—
6.	55	27	18	36	64	—	88	12	—	76	24	—
7.	36	55	9	27	64	9	12	88	—	41	59	—
8.	55	45	—	27	73	—	12	88	—	45	54	—
9.	91	9	—	18	82	—	94	6	—	88	12	—
10.	64	36	—	27	73	—	18	82	—	18	82	—
11.	36	64	—	64	36	—	12	88	—	12	88	—
12.	27	64	9	55	36	9	29	71	—	41	59	—
13.	91	9	—	35	65	—	65	29	6	59	41	—
14.	82	18	—	18	82	—	94	—	6	100	—	—
15/a	91	9	—	18	82	—	88	12	—	76	24	—
15/b							18	82	—	21	79	—
16.	82	18	—	27	73	—	94	6	—	53	47	—
17.	91	9	—	9	91	—	76	18	6	29	65	6

18/1.	73	27	-	18	82	-	12	88	-	29	71	-
18/2.	91	9	-	18	82	-	18	82	-	35	65	-
18/3.	82	18	-	18	82	-	100	-	-	71	29	-
19.	73	18	9	45	55	-	88	6	6	65	29	6
20.	64	36	-	36	64	-	65	29	6	41	59	-
21.	91	9	-	18	82	-	94	6	-	41	59	-
22.	91	9	-	18	82	-	100	-	-	65	29	6
23.	82	18	-	9	91	-	88	12	-	24	76	-
24.	82	9	9	18	82	-	24	76	-	94	6	-
25.	64	36	-	36	64	-	-	100	-	6	94	-

A másodszori meghallgatás már a hangminőség pontosabb meghatározását célozta, és fonetikus jellel kellett az érzékelt hangot jelölni. A kísérlet eredményeit összegezve az alábbi következtetésekre jutottam:

1. A szubjektív észlelésen alapuló megfigyelések mellett műszeres elemzésekkel is igazolni lehet a veláris [ð] magánhangzó meglétét az oltszakadati nyelvjárásban.

2. Nagy a bizonytalanság a nyelvjárási hangok szubjektív hallás utáni lejegyzésében, ennek következtében jelentős eltérések vannak a nyelvi valóság és annak fonetikus átírásban való tükröztetése között, s az így kapott adatok csak nagy fenntartással és kritikával használhatók tudományos feldolgozásra.

3. Érdekes a komplex fonetikus vizsgálatot kiterjeszteni a nyelvjárás teljes hangállományára, mert ezzel a módszerrel megbízható leírást tudunk adni az egész hangrendszeréről.

BOLLA KÁLMÁN

"Nem múlik el ez a nemzedék ..."

1. BALÁZS JÁNOS a Magyar Deákság című kötetében (Bp., 1980. 224 kk) felújította azt a HUNFALVY PÁL és NAGY GÉZA által már emlegetett névfejtési gondolatot, hogy a magyar *név* és a *nem* szavak azonos etimológiai alapra mennek vissza. BALÁZS JÁNOS nemcsak e szavak összefüggését hangoztatja, hanem azt is, hogy a két szó valamikor az ősmagyarban szóhasadással különülhetett el egymástól. A két szó közül az utóbbi származéka a *nemzet* szavunk, amely tény etimológiai felismeréséhez nem kell nagy erőfeszítés, ám az tény, hogy a *nemzet*, a *nemzetség*, a *nemzetiség* fogalomkörének akár etimológiai elemzése, valamint arra a tényre való rámutatás, hogy a honfoglalás időszakában az a körülmény, hogy valaki meg tudta nevezni szélesebb értelemben vett rokonságát: *nemzetségét* és így nemzetség-tudata volt, ezelőtt 20 éve, mikor BALÁZS JÁNOS ezzel foglalkozott, elég bátor tudományos kérdésfelvetésnek minősült. Ugyanekkor már SZÜCS JENŐ is foglalkozott a